

Эмирдаг Узур

Ч.АЙТМАТОВ ЖАНА О.ПАМУКТУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨРДҮН СТРУКТУРАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Эмирдаг Узур

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙМАТОВА И О.ПАМУКА

Emirdag Ugur

THE STRUCTURAL FEATURES OF SIMPLE SENTENCES IN THE WORKS OF CHYNGYZAITMATOV AND ORHANPAMUK

УДК: 494.3-561

Илимий макалада изилдөөчү тарабынан дүйнөгө белгилүү болгон сөз чеберлери Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун чыгармаларындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрү ар тараптан иликтенет. Ошондой эле жогоруда аты аталган жазуучулардын чыгармаларынын текстинде арбын жолугуучу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн урунттуу типологиялык белгилери аныкталып, кыргыз жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги структуралык типтери салыштырылат.

Негизги сөздөр: *пропозиция, стилистикалык кызматы, тилдик база, лексикалык кор, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, синтаксистик бирдиктер, тилдин эстетикалык кызматы, жөнөкөй сүйлөмдөр, грамматикалык формалардын динамикасы, ээ жана баяндооч, сүйлөмдүн айкындоо мүчөлөрү, баяндоочтун доминанттуулугу, баяндооч-предикат, ээнин зонасы.*

В данной статье подвергаются тщательному анализу структурные особенности простых предложений в произведениях Ч.Айтматова и О.Памука. В то же время, исследователем анализируются типологические признаки простых предложений в тексте произведений вышеуказанных писателей и предпринята попытка выявить основные типы простых предложений в кыргызском и турецком языках.

Ключевые слова: *пропозиция, стилистические функции, языковая база, лексический фонд, главные члены предложения, синтаксические единицы, эстетическая функция языка, простые предложения, динамика грамматических форм, подлежащее и сказуемое, второстепенные члены предложения, доминантность сказуемого, сказуемое-предикат, зона подлежащего.*

In this paper, the structural features of simple sentences are carefully analyzed in the works of ChyngyzAitmatov and OrhanPamuk. At the same time, the researcher analyzes typological signs of simple sentences in the text of the works of the above-mentioned writers and attempts to identify the main types of simple sentences in Kyrgyz and Turkish.

Key words: *proposition, stylistic functions, language base, lexical foundation, main sentence members, syntactic units, aesthetic function of the language, simple sentences, dynamics of grammatical forms, subject and predicate, secondary members of the sentence, dominance of the predicate, predicate predicate, subject area.*

Тектеш тилдердин ортосундагы жалпылык (кыргыз жана түрк тилдери) жана айырмачылык алардын жалпылап айтканда синтаксистик түзүлү-

шүндө өзгөчө ар тараптуу жана ачык чагылдырылары жалпы тилдик теориянын ачыкталган маселеси экендигин жакшы билебиз. Ошондуктан да генетикалык жактан жакындык проблемасы бир эле мезгилде алыстоо даражасы (уровень расхождения) тектеш тилдердин изилденишиндеги өзөктүү да, фундаменталдуу да проблема болуп эсептелинип, мындай учурда сөзсүз түрдө бардык эле тилдердин өнүгүүсүндөгү ядролук түзөм болуп саналган жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисине кайрылуу зарылдыгы келип чыгат. Мындай объективдүү зарылдык жалаң гана тилдерди салыштырып изилдөөчү типология, же болбосо бир уядан тарамдалган тилдердин дифференциалдык мүмкүнчүлүктөрүн иликтөөчү лингвистикалык багыт, же конкреттүү бир тилдин жеке өзүнүн тарыхый грамматикасынын илимий жактан изилденишинде абдан терең мааниге ээ экендиги түркологияда гана эмес, дүйнөлүк тил илиминде ачыкталган жана кандайдыр бир денгээлде жолго коюлган процесс экендигине шек саноого болбойт. Биздин мисалыбыздагы мындай иликтөө аракетин тектеш тилдердин миндеген жылдар аралыгындагы кепте болсун же болбосо эпитафиялык тексттерде болсун колдонгон жана колдонулган синтаксистик бирдиктердин туруктуулугу, тескерисинче, ордун башка бир туруктуу сөз айкаштарына бошотуп берүүсү, мунун натыйжасында тилдеги жалпы агглютинативдүүлүктүн тарыхый этаптарын аныктоого жана мыйзам ченемдерин терең изилдөөгө алып келмекчи. Мындай мүнөздөгү атайын илимий методдорду колдонуу Э.Сепир, М.Сводеш, С.Лэм, К.Хейл, Ж.Л.Трейжер сыяктуу окумуштууларга таандык. Алар ар бир территорияны жердеген жергиликтүү калктын тили менен англис, испан, француз тилдеринин болгон карым-катышын да, ошондой эле алардын тилдеринин жашашында социалдык-маданий факторлордун таасирин аныктоого, салыштырып көрүүгө аракеттенишкен. М.Сводеш алгачкылардан болуп киргизген бул илимий метод, тарыхый-салыштырма методдун бир түрү катары да, өзүнчө илимий жол иретинде да «глоттохронологиялык метод» деп аталып, тилдердин тектештик жана типологиялык жакындыктарын

тактоо багытында колдонууга кирген. Аталган окумуштуунун жүргүзгөн көп жылдык изилдөөсүнүн мааниси жана илимий саамалыгы катарында анын ар бир чыгармачыл инсандын көркөм текстти түзүүдөгү концептуалдык айырмачылыктарын жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизинде далилдеген деп айтууга болор эле. Мындай синтаксисттик-семантикалык өзгөчөлүктү Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун чыгармаларындагы тексттик түзүлүштүн салыштырма типологиясын анализдөөдө кенири байкоого болот демекчибиз.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн **жалпы ядролук модели** жана универсалия катарында илимий жактан такталуусу жалпы тил илиминде азыркы күнгө чейин талаш маселе катарында каралып келүүдө. Анткени конкреттүү тилдик материал тилдик абстракция аркылуу гана моделдешерин жакшы билебиз. Ошондуктан, жөнөкөй сүйлөмдүн логикалык негиздеги структурасы батыш окумуштуулары тарабынан изилдөөгө алынып келген проблема. Ал эми семантика-структуралык өзгөчөлүк боюнча Д.А.Штелинг өз оюн төмөндөгүчө жыйынтыктайт: «функционально шире категории части речи (глагола), шире члена предложения (сказуемого) и даже шире категории предикативного ядра (подлежащее – сказуемое). В системе языка побуждение как особая мысль о желаемом, как непосредственное волеизъявление говорящего противопоставлено репрезентации сообщения о самом действии или состоянии опосредованно, т. е. через соотнесение сообщаемого с действительностью» (153, 268). Бирок жогоруда атаган илимпоздун реалдуу дүйнө ар бир жазуучунун тилдик аң-сезими аркылуу жаралуусу жана ой туюму менен тыгыз байланыштуу боло тургандыгы колдого татыктуу көз караш деп ойлойбуз. Н.К.Дмитриев башкыр тили боюнча жазылган диссертациялык изилдөөсүндө алгачкылардан болуп түрк тилдеринин **салыштырма синтаксиси** боюнча жөнөкөй сүйлөмдөр составына карай семантикалык варианттарды жаратарына кенири токтолгон (1948). Ошондой эле А.М.Джавадов азербайджан тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тарыхый этаптарын аныктоо менен, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмдөрдүн катышуусуна, же болбосо көмүскөдө кала берүүсү динамикалык мааниге экендигин баса белгилеген (1956). Түрк тилине жакын түзүлүштөгү азербайжан тилиндеги атрибутивдик компоненттердин жардамы менен жасалуучу сөз айкаштары З.Будагова “Азербайджанский язык” аттуу эмгегинде каралып, аталган типтеги сөз айкаштарынын синтаксистик

зарыл компонент катарында белгилеген. Ошондой эле, аталган илимпоз сын атоочтук атрибутивдердин жөнөкөй сүйлөмдөгү орду жана да сапаттык маанидеги синтаксистик кызматын таасын ачууга жетишкен. Мындай маанилүү функционалдык өзгөчөлүктү аталган окумуштуу төмөндөгүчө мүнөздөйт: “Имя прилагательное является носителем признака и качества предмета (имени существительного). Главная синтаксическая функция этой части речи – атрибутивность, выражение **определения в предложении**. Прилагательное, как правило, в азербайджанском языке выступает в определительном словосочетании в функции определения. Слова, выступающие в роли определения, но имеющие предметное значение, например, *демирганы* (жыгач эшик) нельзя считать прилагательными. Если прилагательное относится к глаголу, то оно выполняет функцию наречия образа действия например: *iaxiwydanyshmag* (говорить хорошо)” [61].

Түрк жана кыргыз тилдериндеги бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр структуралык жактан өзгөчөлүккө ээ болгон этиштик бир составдуу сүйлөмдөр жана атооч сөздөрдөн жасалган бир составдуу сүйлөмдөр деп, эки чоң топко бөлөт да, андан кийин этиштик бир составдуу сүйлөмдөрдүн ички түрлөрү боюнча:

А) жагы белгилүү бир составдуу сүйлөм;

Б) жагы белгисиз бир составдуу сүйлөм;

В) жагы жалпылама бир составдуу сүйлөмдөргө ажыратууга болор эле. Мындай теориялык жактан маанилүү болгон структуралык өзгөчөлүктү Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун чыгармаларынан кенири байкоого болот.

Адабияттар:

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. - М.: Наука, 1966. – 305 с.
2. Атаханов Ш.Т. Схожие языки, схожие духовности // Известия вузов Кыргызстана. Б., 2015. №6, стр. 23-31.
3. Ахманова О.С. К вопросу о словосочетании в современном английском языке // Изв. АН СССР. Отд.-ние лит. и яз. – 1950. - Т. 9, вып.6. – С. 476-491.
4. З.Будагова. Азербайджанский язык. М., 1967.
5. Дмитриев Н.К. Башкирский язык. М., 1948.
6. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. - М.: Кр. пролетарий, 1934. - 223 с.
7. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. - М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
8. Харрис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // Новое в лингвистике.- М., 1962. – Т.2. - С.528-636.

Рецензент: к.филол.н., доцент Эргешбаева Н.А.